

KLEIO

VIERDE JAARGANG
NUMMER 5

1963

VERENIGING VAN GESCHIEDENISLERAREN
IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR:

DRS. N. J. MAARSEN, *voorzitter*; H. Ravesteijnplein 89, Rijswijk, tel. 070-98 54 02

H. E. DE WOLFF, *1e secretaris*; het Zicht 109, Den Haag, tel. 070-66 65 06

DRS. F. NAUTA, *2e secretaris*; Mispelstraat 35, Den Haag, tel. 070-68 15 82

DRS. D. DE BOER, *penningmeester*; Pieter Lastmankade 34^{III}, Amsterdam-Z.,
tel. 020-72 17 13

postrekening 6269 van de Twentsche Bank, Minervaplein 25, A'dam-Z.

t.n.v. D. de Boer, onder vermelding van: contributie VGN

DRS. P. P. J. VAN CASPEL, *Drachten*

MR. DR. M. B. VAN DER HOEVEN, *Amersfoort*

MEJ. A. E. REVERS, *Amsterdam*

P. J. A. SCHWIEBBE, *Veghel*

DR. B. A. VERMASEREN, *belast met de buitenlandse betrekkingen*;
Willem III laan 36, Breda

CONTRIBUTIE: f 12.50 per kalenderjaar, het abonnement op 'Kleio' inbegrepen;
het blad verschijnt 6 x per jaar

LEDENADMINISTRATIE:

*De ledenadministratie berust bij Mej. A. E. Revers, Tintorettostraat 13, Amsterdam-Z.
tel. 020-79 77 78. Aangiften en afschrijvingen aan dit adres (zo mogelijk ook aan
Drs. D. de Boer). Bij aangifte wordt dringend verzocht mee te delen: naam, voorletters,
eventueel titel (en soort doctoraal examen), bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnr.,
adres van school van hoofdbetrekking*

COMMISSIES:

ORGANISATIECOMMISSIE VOOR GESCHIEDENISDIDAKTIEK

Leden: DRS. J. HAAK / DR. P. FONTAINE / P. KLIJNSMA

Secretaresse: MEJ. DRS. E. M. FREYTAG, *Meander 19, Amstelveen*

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

Leden: DRS. H. J. NANNEN / DRS. G. VAN ROON / MEJ. DRS. F. H. ABAS

Secretaris: vacature

KLEIO

Orgaan van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland (V.G.N.)

Redactie: Leden: DR. P. A. M. GEURTS / DRS. H. J. NANNEN / DR. D. J. ROORDA

Secretaris: DRS. A. C. H. J. VAN NOORT, *Oranjelaan 101, Lisse; tel. 02530-4527*

Abonnement voor leden gratis; voor niet-leden f 6.— per kalenderjaar, opgave aan

Mej. A. E. Revers, Tintorettostraat 13, Amsterdam-Z., tel. 020-79 77 78

*Klachten bezorging Kleio: Mej. M. J. E. Lombèrt, p/a Van Goor Zonen, postbus 290,
Den Haag of Mej. A. E. Revers, Tintorettostraat 13, Amsterdam-Z.*

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland
(V.G.N.)

VIERDE JAARGANG | NUMMER 5 | NOVEMBER 1963

VAN DE REDACTIE

In Kleio No. 4 van september 1963 werd bij de biografie „Legenden en Leugens - Hitler's jeugd” abusievelijk de naam van de schrijver niet vermeld. Wij herstellen dit verzuim; de schrijver is: Drs. P.D. 't Hart, Paddemoes 27b, Gorinchem.

In dit nummer vindt u in de rubriek Actualia twee „boekbesprekingen”. De redactie meent dat deze boekbesprekingen in genoemde rubriek dienen te worden opgenomen, daar de recensenten onderwerpen aan de orde stellen die van zeer actuele betekenis zijn.

de Redactie

* * *

MEDEDELINGEN VAN BESTUUR EN COMMISSIES

Aanvulling van het bestuur ingevolge het besluit van de ledenvergadering

Als interim-bestuurslid werd benoemd: Drs. P.P.J. van Caspel te Drachten (Het Drachtster Lyceum).

Buitenlandse betrekkingen

Het bestuurslid Dr. B.A. Vermaseren, Willem III laan 36 te Breda, heeft zich belast met de buitenlandse betrekkingen; geregelde contacten zijn tot stand gebracht met de Duitse organisatie.

N. J. B. G. - lustrumviering

Ter gelegenheid van de lustrumviering der Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de geschiedenis zal begin 1964 in het Gemeente Museum te 's-Gravenhage een tentoonstelling tot stand komen over het geschiedenisonderwijs in Nederland.

Om deze tentoonstelling voor te bereiden is een werkgroep gevormd. Deze bestaat uit: H. Dijkstra, voorz. N.J.B.G., Drs. H. van Haaren, Hoofd Educatieve Afdeling van het Gem. Museum te 's-Gravenhage, Dr. D.J. Roorda, Drs. G.J. de Voogd en H.E. de Wolff.

Postacademiale vorming

Tot onze spijt moeten wij het aftreden melden van collega J.S.M. Harts, de secretaris der commissie.

Namens bestuur, commissie en leden danken wij hem hartelijk voor het vele werk dat hij gedaan heeft.

De commissie heeft zijn werkzaamheden - voorlopig - onderling verdeeld.

V. G. N. - folder

Begin 1964 zal een V.G.N.-folder verschijnen. Deze folder met inlichtingen over de vereniging zal aan alle niet-leden worden toegezonden. Ook kan de folder dienen als informatie-materiaal buiten de kring der geschiedenisleraren.

Contributieverhoging

Ingevolge besluit der ledenvergadering zal m.i.v. 1964 de contributie worden verhoogd tot f. 12,50 per jaar. In het jaarverslag 1962/1963 (Kleio, 4de jrg. No. 3) werd van de noodzakelijkheid hiervan reeds melding gemaakt. Deze verhoging maakt het mogelijk dat Kleio zes maal per jaar verschijnt. De belangstelling voor en de medewerking aan het blad bewegen zich in stijgende lijn.

U wordt verzocht met deze verhoging t.z.t. bij uw overschrijving rekening te houden.

Verslag jaarvergadering

Het verslag van de jongste jaarvergadering zal als stencil toegevoegd worden aan de stukken van de jaarvergadering in 1964.

Namens het bestuur,
H.E. de Wolff, secr.

* * *

PROGRAMMA POSTACADEMIALE VORMING

Amsterdam - 6 november

Docent: Drs. H. Wansink, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht
tel. 030 - 13837 (overdag)

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Nieuwe literatuur over de 17e eeuw
's-avonds, 7 uur: Het Absolutisme

Arnhem - 19 november

Docent: Dr. H.W. Pleket, Boerhaavelaan 164, Leiden
tel. 01710 - 50518

Onderwerp: 's-middags, 4½ uur: De Romeinen als kolonisatoren
's-avonds, 7 uur: De slavernij in het klassieke Athene

Breda - 19 november

Docent: Drs. J.G. Hegeman, Begijnkade 18, Utrecht
tel. 030 - 12063
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Achtergronden van de Spaanse burgeroorlog
's-avonds, 7 uur: De grote mogendheden en de Spaanse burgeroorlog

Eindhoven - 20 november

Docent: Prof. Dr. G.J.D. Aalders H. Wzn., Parkietstr. 28, Badhoevedorp
tel. 02968 - 2682
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De Romeinse keizers Claudius en Nero
's-avonds, 7 uur: De grenzen der tolerantie van het antieke heidendom (over de achtergrond der Christenvervolgingen)

Goes - 20 november

Docent: Drs. J.G. Hegeman, Begijnkade 18, Utrecht
tel. 030 - 12063
Onderwerp: 's-middags, 4½ uur: Achtergronden van de Spaanse burgeroorlog
's-avonds, 7 uur: De grote mogendheden en de Spaanse burgeroorlog

Groningen - 14 november

Docent: Drs. J.G. Hegeman, Begijnkade 18, Utrecht
tel. 030 - 12063
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Achtergronden van de Spaanse burgeroorlog
's-avonds, 7 uur: De grote mogendheden en de Spaanse burgeroorlog

Den Haag - 19 november

Docent: Prof. Dr. C.D.E. Brandt, Breitnerlaan 1^I, Utrecht
tel. 030 - 17826
Onderwerp: Een nieuwe kijk op het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog
's-middags, 4 uur: A.J.P. Taylor, The origins of the Second World War
's-avonds, 7 uur: D.L. Hoggan, Der erzwungene Krieg

Haarlem - 20 november

Docent: Prof. Dr. B. Schaper, Julianalaan 7, Oegstgeest
tel. 01710 - 50225
Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Nieuwe opvattingen over de Franse Revolutie
's-avonds, 7 uur: De Revolutie van het Westen

Leeuwarden - 15 november

Docent: Drs. J.G. Hegeman, Begijnkade 18, Utrecht
tel. 030 - 12063

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Achtergronden van de Spaanse burgeroorlog
's-avonds, 7 uur: De grote mogendheden en de Spaanse burgeroorlog

Rotterdam - 21 november

Docent: Prof. Dr. H.T. Wallinga, Adr. van Ostadelaan 143, Utrecht
tel. 030 - 20541

Onderwerp: 's-middags, 4 $\frac{1}{4}$ uur: Enige technische problemen van de antieke
koopvaardijgeschiedenis
's-avonds, 7 uur: De geschiedenis van de antieke koopvaardij

Sittard - 19 november

Docent: Drs. H. Wansink, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht
tel. 030 - 13837 (overdag)

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: Nieuwe literatuur over de 17e eeuw
's-avonds, 7 uur: Het Absolutisme

Utrecht - 13 november

Docent: Prof. Dr. G.J.D. Aalders H.Wzn., Parkietstr.28, Badhoevedorp
tel. 02968 - 2682

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De Romeinse keizers Claudius en Nero
's-avonds, 7 uur: De grenzen der tolerantie van het antieke
heidendom (over de achtergrond der Christenvervolgingen)

Zwolle - 21 november

Docent: Prof. Dr. I. Schöffer, Middelweg 15, Wassenaar
tel. 01751 - 5288

Onderwerp: 's-middags, 4 uur: De Spaanse kolonisatie in de 16e eeuw
's-avonds, 7 uur: De invloed van de Spaanse kolonisatie op
Europa

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING DER V.G.N.

* * *

DE KWESTIE VAN DE UITLEVERING
VAN EX-KEIZER WILHELM II

Op 10 november 1918 had de Duitse keizer als privé persoon in ons land asiel gezocht en gevonden. Wel is waar waren op 14 en 15 november in de vergaderzaal van de Tweede Kamer der Staten-Generaal harde woorden over zijn persoon geuit, maar de regering besloot de uitgeweken vorst onderdak te verschaffen.

Men wist in Den Haag zeer goed, dat in de landen der Entente de keizer werd beschouwd als oorlogsmisdadiger. Hij immers werd verantwoordelijk gesteld voor het uitbreken van de oorlog en ook voor de vele gruwelen, die als gevolg van die strijd waren begaan, maar onze regering meende te mogen aannemen, dat de Geassocieerden het asielrecht zouden respecteren. Toch was zij niet helemaal gerust. Had niet in Londen luide de kreet „Hang the Kaiser” geklonken en was niet openlijk verkondigd, dat hij, die men schuldig verklaarde voor de dood van miljoenen voor een rechtbank moest worden gedaagd? Zou men zijn handen niet in een wespennest hebben gestoken?

In de ministerraad, welke op 6 december werd gehouden, werd het besluit genomen de keizer, die kort tevoren de akte van troonsafstand had getekend, te verzoeken ons land vrijwillig te verlaten. De Duitse gezant weigerde evenwel dit verzoek door te geven en daarom werd de commissaris der koningin in de provincie Utrecht, Van Lynden van Sandenburg, gevraagd naar Amerongen, de verblijfplaats van de ex-keizer, te gaan teneinde Wilhelm te verzoeken ons land te verlaten. De heer van Lynden moest echter elke vorm van pressie vermijden. De ex-keizer toonde geen zweem van bereidheid om aan het verzoek te voldoen. De keizerlijke echtgenoten - de keizerin was ook naar Amerongen gekomen - vreesden evenwel, dat zij binnenkort door de Nederlandse regering zouden worden uitgewezen. Wilhelm had in dit verband tegen de secretaris van de Duitse legatie gezegd, dat hij in dat geval vastbesloten was „unter keiner Bedingung lebend in Feindeshand zu fallen”. De gemoedstoestand van de bannelingen kon in zekere zin tot rust komen toen de minister-president op 10 december in de Tweede Kamer verklaarde, dat Nederland's regering besloten was vast te houden aan het gastrecht.

In kringen der Geassocieerden was het vraagstuk van een proces tegen Wilhelm II reeds herhaaldelijk ter sprake gekomen, o.m. in een samenkomst van het Engelse kabinet op 20 november 1918. In die vergadering was het besluit genomen de kwestie in studie te geven aan de Law Officers of the Crown. Reeds een week later bracht deze commissie een rapport uit, waarvan de conclusie was, dat de keizer, die steeds had gesproken over zijn persoonlijke macht, verantwoordelijk gesteld kon worden voor de dood van miljoenen jonge mannen, de vernietiging van vele materiële waarden en voor het met voeten treden van het volkenrecht. Deze misdaden moesten berecht

worden, opdat niemand zou kunnen zeggen „that he (had) escaped because he (was) an Emperor”. De commissie adviseerde in de acte van beschuldiging niet te reppen van het ontstaan van de oorlog, want dan zou men eeneindeloze discussie ontketen. Men moest slechts wijzen op de inval in België, de afkondiging van de onbeperkte duikbotenoorlog en het wegvoeren van burgers. De Britse regering aanvaardde het rapporten bracht het in bespreking in een vergadering, waaraan ook Franse en Italiaanse vertegenwoordigers deelnamen (1 december). Een der weinigen, die protesteerde was de Italiaan Sonnino, die er op wees, dat de keizer niet verantwoordelijk kon worden gesteld, omdat er een collectieve verantwoordelijkheid van het Duitse volk was. Bovendien achtte hij het onjuist de vroegere keizer te vonnissen, want daardoor zou hij een martelaar voor zijn volk kunnen worden. De Italiaan vond weinig bijval en men kwam tenslotte overeen de Nederlandse regering te vragen de keizer uit te leveren, opdat deze voor een rechtbank zou kunnen verschijnen. Sonnino had gevraagd wat men moest doen wanneer Den Haag de uitlevering zou weigeren, maar Clémenceau zei, dat zulks ernstig moest worden betwijfeld. Lloyd George achtte zo'n Nederlandse reactie niet onmogelijk. Hij meende, dat men dan tot sancties moest overgaan en hij noemde in dat verband: het buitensluiten van Nederland uit de Volkenbond.

In februari 1919 werd een desbetreffend rapport van enkele Franse hoogleraren ingebracht, waarin ook nog andere sancties, n.l. verbreken van de diplomatieke betrekkingen en een economische blokkade, werden genoemd. Ruys de Beerenbroeck, de Nederlandse minister-president, was wel op de hoogte van de Entente zienswijze en hij liet een interview in de Manchester Guardian verschijnen, waarin hij zei, dat Nederland aan het asielrecht zou vasthouden. Hij zei te begrijpen, dat de Geallieerden een afkeer van de keizer hadden, maar zouden zij wel weten wat zij met hem zouden moeten doen? Hij mocht immers geen martelaar worden. Het zou wel eens zo kunnen zijn, dat men Nederland later dankbaar zou zijn wanneer de uitlevering werd afgewezen. Deze woorden zouden later wel juist blijken te zijn, maar zij konden in de naoorlogse geallieerde samenleving niet gewaardeerd worden.

In het vredesverdrag van Versailles stond in artikel 227, dat de keizer schuldig was aan vele misdaden tegen de internationale moraal en de heiligheid van verdragen. In dit verband werd de noodzakelijkheid bepleit van de verschijning van de voormalige vorst voor een bijzondere rechtbank, waarvan de leiding moest berusten bij vertegenwoordigers van de vijf overwinnende staten. De Duitse vertaling van het laatste gedeelte van genoemd artikel luidt: „Die alliierten und assoziierten Mächte werden an die niederländische Regierung ein Ersuchen richten, ihnen den ehemaligen Kaiser zum Zwecke seiner Aburteilung auszuliefern”. De beslissing was gevallen.

Op 28 juni 1919, de dag waarop het vredesverdrag werd ondertekend, werd een nota in 's-Gravenhage overhandigd. Hierin werd de uitlevering van de gewezen monarch gevraagd en als motief gold, dat de mogendheden Nederland wilden ontlasten van de zware verantwoordelijkheid om maatregelen te treffen, die een eventuele ontvluchting van Wilhelm moesten voorkomen.

Reeds op 7 juli werd het Nederlandse antwoord gegeven. Dit luidde afwijzend en er werd in gezegd, dat Nederland heel goed wist waartoe het verplicht was en dat het daarom te betreuren viel, dat men een dergelijke nota had moeten ontvangen.

Het bleef rustig, hoewel vooral in Engeland allerlei plannen met betrekking tot de samenstelling van de rechtbank werden opgesteld. Men mocht evenwel niet de indruk wekken, dat de gehele zaak in de doofpot zou worden gestopt en daarom werd onze regering op 17 juli medegedeeld, dat verdere stappen pas gezet zouden kunnen worden na de ratificatie van het vredesverdrag.

In verschillende kringen buiten ons land was men verre van enthousiast over een mogelijk proces en m.n. Alfons XIII, koning van Spanje, de paus en de Italiaanse regering ijverden voor het doen vallen van het gehele plan. Het Vaticaan ging wel het verst, want de in Brussel geaccrediteerde internuntius, monseigneur Nicotra, bracht opzettelijk een bezoek aan Den Haag om aan minister Van Karnebeek een speciale mededeling te doen. Deze luidde: „Le Saint Siège, désirant rendre service à la Hollande a chargé son Représentant de porter à la connaissance du Gouvernement des Pays Bas, que si sur une demande éventuelle on décidât de ne pas livrer l'ex-Kaiser, les peuples civilisés applaudiraient même avec plaisir et tout porte à croire qu'elles (sic) n'insisteraient pas dans leur demande. D'une manière tout à fait confidentielle mais très sûre on peut affirmer cela pour l'Italie: et d'après une source très autorisée il en est de même pour l'Angleterre”. Deze achteraf niet geheel juiste mededeling, gepaard aan de resultaten, die men kon krijgen uit de lezing van de gepubliceerde archiefstukken uit Rusland en Duitsland versterkten de oppositie tegen de uitlevering van de vroegere vorst aan een groep partijdige rechters.

In bepaalde kringen der vroegere entente-mogendheden werd echter druk uitgeoefend om toch tot de uitvoering van het gewraakte artikel uit het verdrag van Versailles te komen. In januari 1920 kwamen in Parijs delegaties samen van Frankrijk, Engeland en Italië - Japan en de Verenigde Staten distancieerden zich - om de uitleveringsnota op te stellen. Dit stuk, dat op 16 januari aan onze regering werd overhandigd, ging ervan uit, dat Wilhelm op z'n minst genomen moreel verantwoordelijk gesteld moest worden voor o.a. de cynische neutraliteitsschending van België en Luxemburg en de onbeperkte duikbotenoorlog. Nederland kon zich niet onttrekken aan de plicht deze mens uit te leveren ter berechting, want „le peuple néerlandais est hautement intéressé à ne pas se donner l'apparence d'en protéger l'auteur principal en le mettant à l'abri sur son territoire”, dus wederom een verkapt verwijt van Duitsgezindheid.

De openbare mening bepleitte een afwijzend antwoord en zij kreeg haar zin, want in de nota, die op 23 januari in Parijs werd overhandigd, stond, dat er geen sprake kon zijn van uitlevering.

In Londen werd dit negatieve antwoord slecht gewaardeerd en op 28 januari kreeg de Britse gezant in Den Haag, Graham, opdracht de Nederlandse regering er opmerkzaam op te maken, dat zij door haar optreden hoog spel speelde.

Toen Van Karnebeek niet beïnvloed bleek te zijn door deze demarche ging de Britse regering een stap verder en op 31 januari kreeg de gezant opdracht een scherperetoon aan te slaan. Hij moester op wijzen, dat men zeer onvol-
daan was over die antwoordnota en dat het proces onherroepelijk diende plaats
te vinden en dat derhalve de Nederlandse regering door haar optreden de
Engelse machthebbers zou dwingen tot het nemen van represaillemaatregelen.
Londen zat toch met het vaststellen van die represaillemaatregelen, want
zouden de andere regeringen er mee instemmen? Rome had altijd een gere-
serveerde houding aangenomen. Dit had reeds vóór de verzending van de nota
van 23 januari een oplossing aan de hand gedaan, n.l. internering van de ex-
keizer in een gebied op grote afstand van Duitsland, een plan, dat ook in Den
Haag was meegedeeld. Het is dit plan, dat Lloyd George naar voren schuift
en hij vraagt advies aan Graham. Deze meent, dat de eis van internering
door de Nederlandse regering eveneens zal worden afgewezen. Men moest het
z.i. zo spelen, dat de gehele kwestie door Nederland zou worden geregeld.
De gezant bleek de situatie goed gezien te hebben, want toen hij zich tegen-
over Van Karnebeek over het desbetreffende voorstel uitliet, gaf de minister
hem te verstaan, dat „the Dutch Government, and the nation was behind them,
could never consent to surrender the ex-Emperor to his enemies” en Graham
seinde dan ook naar Londen: „I fear that it would be difficult, if not impos-
sible, to obtain from the Dutch a proposal for this internment in some Allied
possession”.

Op de agenda van de vergaderingen van de Nederlandse ministerraad stond
herhaaldelijk als punt van bespreking: de toekomstige verblijfplaats van de
ex-keizer. Deze toch wilde een buitenplaats kopen, maar de desbetreffende
voorstellen, en er waren er verschillende, werden door de regering in ver-
band met hun ligging ten opzichte van Duitsland onaanvaardbaar geacht. De
laatste tijd was de aandacht gevestigd op Huize Doorn en tegen deze verblijf-
plaats bleek men weinig bezwaren te hebben. Men zou in de toekomst Wilhelm
deze woning kunnen toewijzen. In de Daily Chronicle was ook reeds geschreven
over een a.s. vertrek van de voormalige heerser van Amerongen naar Doorn,
maar in Britse regeringskringen wilde men hiervan niet weten en hield men
vast aan internering in een der Nederlandse koloniën. Toen Graham op 6
februari hierover met Van Karnebeek sprak zei deze, dat dit plan onuitvoer-
baar was, mede met het oog op de gezondheidstoestand van de ex-keizerin,
waarop de Engelse vertegenwoordiger verklaarde, dat zijn land een verblijf
binnen de Nederlandse landsgrenzen onaanvaardbaar achtte. Zou men in een
impasse komen?

Opnieuw werd een nota aan onze regering verzonden. De toon was scherper
en opvallend was, dat men Wilhelm niet meer kwalificeerde als „beschuldigde”,
maar als „veroordeelde”. Onze regering kreeg een terechtwijzing voor haar
welwillende houding tegenover de oorlogsmisdadiger. Zij moest horen, dat
het ongehoord was, dat zij geen gevolg wenste te geven aan de uitleveringseis,
welke namens 26 mogendheden was gesteld. De ondertekenaars verzochten
een nieuw onderzoek van de gehele kwestie en zij hadden er aan toegevoegd:

„Elles désirent bien faire comprendre combien la situation pourrait devenir sérieuse si le Gouvernement des Pays Bas n'était pas en mesure de donner les assurances qu'exige si impérieusement la sécurité de l'Europe". Koningin Wilhelmina en minister Van Karnebeek wilden op deze nota fel reageren, maar na ampele besprekingen werd besloten de zaak niet te forceren en de definitieve beantwoording voorlopig uit te stellen. Het duurde tot 5 maart 1920 voor de nota, waarin het antwoord was vervat, werd overhandigd. Opnieuw weigerde de regering gevolg te geven aan de uitleveringseis. Het zwaartepunt lag in de mededeling, dat Nederland als soevereine staat zelf de maatregelen zou treffen, die de vrijheid van de betreffende persoon aan bepaalde beperkingen zou onderwerpen.

Op niet verklaarbare wijze was de eerste reactie van koningin Wilhelmina in Londen bekend geworden en men was daar verre van tevredengesteld. Men beschikte daar reeds over een uitgebreid memorandum, waarin mogelijke maatregelen tegen een weerspanning Nederland waren opgesomd. Deze waren: geen lidmaatschap van de Volkenbond, het verbreken van de diplomatieke betrekkingen, een verbod van binnenkomen van Nederlandse schepen in Engeland, verbod van kolenleveranties aan Nederland, verbreken van post- en telegraafverbindingen tussen Nederland en zijn koloniën. De climax kwam in de volgende zinsnede: „If, however, these economic measures failed and the Dutch persisted in their refusal, the Allies must, it would appear, be prepared to take the next step and to declare war on the Dutch to achieve by force what could not be gained by argument or threat".

Hoe stonden de samenwerkende landen hier tegenover? Op 24 februari werd een en ander in een vergadering besproken, maar Italië hield zich evenals Frankrijk (1) afzijdig. De Britten voelden de moeilijkheid en daarom begonnen zij op de samenkomst eerst over de eis, dat de ex-keizer moest worden geïnterneerd in een gebied buiten Europa. Dit voorstel werd goedgekeurd, maar toen men begon over sancties voor het geval, dat Nederland een afwijzende houding zou aannemen bleek, dat noch Rome noch Parijs zich op die weg wilden begeven. Zelfs het Engelse voorstel van bedreiging met een blokkade kon de goedkeuring niet verwerven. De Engelsen moesten zwichten en waren genooddaakt te berusten in een gezamenlijke demarche in 's-Gravenhage, waarbij men zou verzoeken de ex-keizer naar een buiteneuropees gebied te deporteren.

Reeds op 26 februari werd deze eis aan Van Karnebeek kenbaar gemaakt, maar deze bleek voet bij stuk te houden en hij deelde mee, dat hieraan in geen geval gevolg zou kunnen worden gegeven. Aangezien in de Nederlandse antwoordnota van een week later niets over deze kwestie stond werd opnieuw door de delegaties besloten tot een gezamenlijk optreden.

Toen de drie vertegenwoordigers op 8 maart bij onze minister van buitenlandse zaken verschenen stelde deze onmiddellijk een internering in de koloniën

1) Over de Franse houding is weinig bekend, want ik kon geen inzage krijgen van archiefstukken, welke in Parijs moeten zijn uit deze periode.

buiten discussie. Hij ging zelfs tot het offensief over, want hij toonde zich verantwoordigd over dit optreden der drie gezanten. Z.i. had men diene te wachten tot Nederland als soevereine staat met een voorstel voor het voetlicht was getreden. Deze stap der samenwerkende landen had derhalve geen enkel positief resultaat opgeleverd.

De mogelijkheden behoeften evenwel niet lang meer geduld te oefenen, want nadat Wilhelm had verklaard, dat hij voortaan als privé-persoon in Nederland wilde blijven en bereid bleek om zich aan censuur op de post te onderwerpen, gaf de regering toestemming voor de aankoop van Huize Doorn en werd bij K.B. van 16 maart 1920 vastgelegd, dat een nauwkeurig omschreven gebied binnen de provincie Utrecht aan de vroegere monarch als verblijfplaats werd toegewezen.

Men kan zich voorstellen hoe teleurgesteld de vroegere geassocieerden waren. Met hun eisen was geen rekening gehouden. Men besloot toch nog iets te doen en de gedachten gingen nog even in de richting van het niet toelaten van Nederland in de Volkenbond, maar dit kon niet, want ons land was reeds lid dier volkerengemeenschap. Zou men de diplomatieke betrekkingen verbreken, maar wie zou daartoe willen overgaan? In een uitvoerig desbetreffend Brits memorandum van 17 maart lezen we: „It is difficult to resist the unwelcome conclusion that the allies have in reality no weapons for imposing their will on the Dutch”.

Toch werd nog op 29 maart aan de Nederlandse regering een nota overhandigd, waarin de verantwoordelijkheid voor eventuele gebeurlijkheden – men leefde in de periode van de Kapp-Putsch – op de schouders onzer machthebbers werd gelegd. Op 31 maart werd dit stuk in de ministerraad besproken en daar werd besloten het dokument als kennisgeving aan te nemen en er geen antwoord op te geven. Op 2 april deelde Graham deze beslissing aan zijn regering mee en hij meldde daarbij, dat hij in dat verband had gezegd: „That subject can now be dropped, although I cannot disguise from him that attitude of Netherlands Government in the matter has caused serious dissatisfaction”. De kwestie van de uitlevering van de ex-keizer was daarmee van de baan, maar daarmee was ook een artikel van het vredesverdrag van Versailles onuitvoerbaar geworden. Dit was trouwens niet het enige artikel, dat onder Nederlandse pressie onverwezenlijkt moest blijven.

Dr. J. Verseput

Belangrijkste geraadpleegde bronnen:

a. Gedrukte Stukken:

Handelingen van de Staten-Generaal 1918 – 1921

Nieuwe Rotterdamsche Courant oktober 1918 – mei 1920

Documents on British foreign policy 1919 – 1939, First series

b. Niet Gedrukte Stukken uit:

Archief van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage

Archief van het Kabinet van de Koningin te 's-Gravenhage
Notulen van de Nederlandse Ministerraad 1918-1920 met bijbehorende
bijlagen (in Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage)
Archiv der Bundesrepublik Deutschland te Bonn

Van geen of zeer geringe betekenis waren:

Het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage

De archieven van de departementen van Binnenlandse Zaken en Justitie
te 's-Gravenhage

Het archief van de Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht

Het keizerlijk huisarchief te Amerongen en Doorn

De particuliere archieven van: Jhr. Mr. Dr. A. P. C. van Karnebeek en
Mr. J. B. Kan

* * *

Didactica

OVER DE EXEMPLARISCHE METHODE

Op de jongste Pietersbergconferentie, gewijd aan „het gebruik van teksten in de geschiedenisles”, werd in de discussies herhaaldelijk gerefereerd aan de voordracht van Dr. W. Lautemann (Marburg an der Lahn) over de exemplarische methode, gehouden op de didaktiekconferentie in Havelte op 28 februari en 1 maart 1959. De toen aanwezigen waren zeer onder de indruk van het sublieme betoog van deze Duitse geschiedenisleraar, die reeds jaren lang de exemplarische methode in theorie en praktijk tot ontwikkeling brengt en herhaalde malen in „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht” hierover gepubliceerd heeft.

In die tijd trok een conferentie over geschiedenisdidaktiek nog slechts 25 mensen. Daar de meeste deelnemers aan de Pietersberg-bijeenkomst 1963 dus geen kennis hebben kunnen nemen van wat destijds besproken is, lijkt het zinvol om het beknopte verslag van Havelte hier af te drukken. Ter aanvulling en verduidelijking is een fragment van een artikel toegevoegd, waarin Dr. Lautemann zelf aan het woord is.

Bij de exemplarische methode wordt geschiedenisonderwijs gegeven aan de hand van bronnen, en wel op „heuristische”, niet op illustratieve wijze: de leerlingen moeten zelf uit de bronnen samenhangen en ontwikkelingslijnen zoeken; de bron treedt in de plaats van het leerboek en van het betoog van de leraar. Het exemplarische onderwijs komt tegemoet aan de alom gevoelde behoefte tot stofbeperking: de geschiedenis wordt gegroepeerd om een bepaald thema als middelpunt (b.v. de investituurstrijd), waarvandaan en waarheen allerlei lijnen te trekken zijn (in dit geval door de gehele geschiedenis

der Middeleeuwen). Behalve tot beperking leidt deze aanpak van de stof tot intensivering, doordat één groot probleem met zijn hele voor- en nageschiedenis terdege en met behulp van bronnen bekeken wordt. Op deze wijze kiest de leraar enige thema's per jaar, die hem bijzonder „exemplarisch” voorkomen te zijn voor de verwerving van historische kennis.

Behalve van exemplarische methode spreekt men ook van „Inselverfahren” of „Schrittsteinverfahren”, namen, die deze onderwijsmethode duidelijk karakteriseren.

Spreker achtte de grondige behandeling van een klein aantal thema's juist voor diegenen onder de leerlingen, die niet geschiedenis gaan studeren (95%), uiterst belangrijk, omdat zij dan althans een enkele maal in hun leven een kijkje krijgen in het historische denk- en arbeidsproces, zelf in de gelegenheid gesteld worden om uit bronnen samenhangen en achtergronden te construeren en aldus het „gezonde wantrouwen” te ontwikkelen, dat ten aanzien van historische mededelingen in verleden en heden noodzakelijk is. Naast de behandeling van deze exemplarische thema's in de les blijft volgens spreker ook bestudering van de gehele gang der geschiedenis uit het leerboek vereist (thuis!), ook als de stof reeds in de onderbouw doorgenomen is (zoals bekend is in West-Duitsland algemeen de concentrische methode in gebruik).

De discussie bewoog zich minder om de waarde der exemplarische methode zelf dan om de praktische verwezenlijking er van. Komt de leraar niet in conflict met de eindexameneisen? Kan men vertrouwen, dat het leerboek thuis doorgenomen wordt? Bestaat er voldoende controle op? Hoe kunnen er bij de exemplarische methode cijfers gegeven worden? Antwoord: in spreker's „Land” (Hessen) mag het eindexamen bestaan uit bijzondere onderwerpen of wat de leraar anders vaststelt; leerboekcontrole houdt hij ongeveer 5 maal per jaar, en dan voornamelijk onder de zwakke leerlingen; en proefwerken geeft hij nooit: de cijfers worden gegeven naar gelang van de prestaties in de klas, in de discussie, het gehalte van een referaat, de mate van vrijwillige activiteit.

Tegen 12 uur zondag begon de tweede zitting van de conferentie. De deelnemers kregen gelegenheid om nader kennis te maken met de door Dr. Lautemann zo warm verdedigde methode door groepsgewijs een praktisch voorbeeld te onderzoeken: een twintigtal bronfragmenten uit de Franse Revolutie, bijeengebracht op 5 stencils, zoals de leerlingen van Dr. Lautemann die voorgelegd krijgen, een week vóór de les, om zich thuis te prepareren op het klasgesprek, dat zich aan de hand van de teksten afspeelt. Meestal heeft de leraar hierbij de leiding, soms is er vrije discussie met de leraar als toehoorder in de bank; vaak wordt de discussie ingeluid door een referaat van een der leerlingen, die in het kort mededeling doet van zijn conclusies uit de teksten.

De bronfragmenten betreffende de Franse Revolutie waren uitgekozen om één bepaald facet aan de leerlingen te demonstreren: de ontwikkeling van absolute meningsvrijheid tot dictatuur van een minderheid. Deze ontwikkelingslijn met allerlei nuancerings moet gevonden en toegelicht worden uit kranten-

fragmenten, redevoeringen van Robespierre, rechten van de mens, grondwetsartikelen etc., bijeengezocht door de leraar uit werken als Taine, Aulard, Histoire parlementaire van Buchez en Roux, die de benodigde bronnen citeren. Gelijk de leerlingen brachten de conferentiedeelnemers bij monde van één woordvoerder per groep rapport uit over de door hen gevonden resultaten, maar zij mengden daardoorheen hun opmerkingen en vragen betreffende de methode, waarna Dr. Lautemann antwoordde. Eén suggestie moge hier gememoreerd worden, die voor de toepassing van de exemplarische methode in Nederland van betekenis kan zijn: te experimenteren in 4 en 5 H.B.S.-B, waar de eindexameneisen minder drukkend zijn.

J. Haak

* * *

Wenn man davon ausgeht, dass rund 60 Stunden für das ganze Jahr zur Verfügung stehen, und wenn man dieses Jahr an die Besprechung der mittelalterlichen Geschichte etwa bis zum Dreissigjährigen Krieg wenden kann, dann wird man versuchen müssen, beispielsweise drei Themen zu finden, an deren Behandlung sich die Hoffnung knüpfen lässt, das sie ein Verständnis für das Mittelalter ermögliche. Wir nehmen lediglich als Beispiel an: Investiturstreit, der Ordensstaat in Preussen, die Glaubensspaltung, wobei die Verzahnung zwischen allen drei Thesen deutlich ist. Für den Investiturstreit gewinnen wir dann etwa 20 bis 25 Stunden Zeit.

Die nächste Besorgnis wird sein, ob nicht ein 25stündiger Unterricht über den Investiturstreit den Schülern nach der fünften Stunde zum Halse heraushängt. Aber das ist nicht zu befürchten. Denn einmal bietet nichts so viel Anreiz wie das tiefere Eindringen in einen Stoff, dann aber wird bei weitem nicht die Serie der Ereignisse von 1059 bis 1122 immer im Mittelpunkt stehen. Diese im Lehrbuchsinne als Investiturstreit bezeichneten Geschehnisse sind nur der Mittelpunkt, in dem die nach beiden Richtungen ausstrahlenden Linien sich schneiden.

Um den Investiturstreit zu verstehen, wird notwendig die Person Gregors ebenso verstanden werden müssen wie seine Stellung. Das aber bedeutet eine Linie des Unterrichts, die von Augustin bis Gregor die Geschichte der Kirche unter einem entscheidenden Gesichtspunkt aufhellt, wie nämlich das Papsttum von 1059 zu erklären sei, wie Augustins Gedanken in der Reform umgewertet werden, wie die Reform überhaupt beschaffen sei und wie die gregorianische Politik über ihn und den Investiturstreit weiter gewirkt habe, wenigstens bis Innozenz III und Gregor IX. So zeigt schon dieser erste Blick auf eine der notwendigen Linien, wie wenig dieser Unterricht zähe an Kleinigkeiten und ermüdend Immer-wieder-demselben klebt, wie er aber im Gegenteil die Möglichkeit der Verstehens erschliesst im Hinweis auf Kontinuität. Natürlich kann nun eine solche Betrachtung ihrerseits auch nicht einfach gleichmässig Schritt für Schritt erfolgen; auch sie muss sich dem Auswahlprinzip des exemplarischen Unterrichts unterwerfen und durch geschickt ausgewählte

Quellenstellen ihren Sinn erschliessbar machen. Es wird hier genügen, entsprechend ausgewählte Augustin-Zitate solchen aus dem Pseudo-Isidor und den Schriften etwa des Humbert von Silva Candida und Gregors entgegenzustellen.

Auch die politische Geschichte des Papsttums, seine Stellung als Exponent der Machtkämpfe des stadtrömischen Adels und das Verhältnis zum Römischen Kaisertum der Franken und der Deutschen wird man nicht übergehen können. Auch hier knüpfen sich Linien an, die weit über den eigentlichen Investiturstreit hinausführen. Auch hier bieten sich Quellenstücke an, die für den Unterricht brauchbar sind; es sei nur an Luitprand von Cremona erinnert.

Immer wieder wird also der Lehrer vor allem auswählen und an Quellenstücken konkretisieren und exemplifizieren müssen, und immer wieder wird er bedenken müssen, dass seine Quellenauswahl zwei Gesichtspunkten zugleich wird dienen müssen: sie muss es dem Schüler ermöglichen, die entscheidenden Einsichten aus Quellen zu gewinnen, und sie muss immer bedenken, dass sie für Schüler bestimmt ist. Es ist sinnlos, Schüler mit Massen von Quellen zu überschütten; wenige und kurze, dafür aber prägnante Stücke genügen. Historische Nachrichten, auf die der Blick des Schülers zuerst fällt, sind indessen nicht immer geeignet, denn zu ihrer Einordnung fehlt dem Schüler das Wissen, es fehlt ihm auch die methodische Schulung, und eben diese kann der Unterricht nicht geben. Wenn man also auch keineswegs ganz auf die erzählenden Quellen verzichten wird, so werden sich docheigentliche Akten ergiebiger zeigen: wenn auch der *Dictatus papae* höchstkontrovers ist, so ist er doch ausserdem ein entscheidendes Dokument, dessen Interpretation einen ganzen Unterrichtsabschnitt füllt.

Man wird gut tun, die Quellen in Uebersetzung zu bieten, da das Uebertragen während des Unterrichtes viel Zeit wegnimmt. Wichtige Stellen sollte man aber zweisprachig vorlegen, weil oft nur der lateinische Text die Bedeutung der Quelle erklärt. Die einzelnen Stücke gehören einige Tage vor ihrer Behandlung in die Hand des Schülers, so dass im Unterricht ihre Bekanntschaft vorausgesetzt werden kann. Selbstverständlich muss der Lehrer die vorgelegten Stücke aus seinem überlegenen Wissen ergänzen, er muss sie erklären und bei der Interpretation die Wege weisen.

Die obengenannten Linien sind nun nur einige wenige, die bei dem Mittelpunkt-Thema „Investiturstreit“ wichtig sind; die Entwicklung des Kaisertitels, das Verhältnis zu Byzanz, die Kreuzzugsfrage, die Normannengeschichte, Papsttum und Frankreich, Investiturstreit in England sind auch nur einige weitere. Aber es wäre nicht sinnvoll, in einer nur theoretischen Betrachtung ein festes Programm zu entwickeln; man verstehe also alle Beispiele lediglich im Sinne des Prinzips und der Anregung. Aber es wird deutlich geworden sein, wie exemplarischer Unterricht, indem er durch Stoffbeschränkung den Unterricht intensiviert, nicht nur das in den Mittelpunkt gestellte Ereignis behandeln, sondern von ihm aus einen grossen geschichtlichen Abschnitt erhellen kann. Gewiss wird auch ein ganz normaler Unterricht alle diese genannten Fragen oder die meisten von ihnen oder noch mehr betrachten; hier aber erfolgt die

Verknüpfung zu dem Netz von Beziehungen, das dem Wesen der Geschichte entspricht, und es öffnet sich die Möglichkeit, die komplexe Natur der Geschichte dem Schüler zu zeigen nicht als einen zu lernenden Begriff, sondern als Ergebnis der eigenen Arbeit. Dass eine gewisse Bekanntschaft mit verschiedenartigen Quellen auch nicht ohne Wert ist, dass es keinem Schüler schadet zu wissen, was ein Kaiserdiploem ist und was eine Chronik, versteht sich von selbst. Die Themen oder Exempel des exemplarischen Unterrichts sollen also nicht nur ein ausgewähltes Kapitel behandeln und bis in Einzelheiten durchforschen, sondern grosse geschichtliche Epochen unter einem Zielbegriff zu sehen und zu verstehen lernen. Der Verlust an Stoff wird deshalb gar nicht so gross sein, wie es zunächst scheint, wenn für die genannte Periode die Themen „Investiturstreit“, „Ordensstaat“ und „Glaubensspaltung“ auftreten. In keinem Thema ist die Entwicklung der Territorien im Verhältnis zum Reich genannt, in keinem die Ostpolitik, das Verhältnis zu Frankreich, die Wirtschaft oder die Königswahl, aber alle diese Fragen treten in den Themen auf. Der Gewinn besteht also weniger in einer Stoffersparnis in quantitativer Hinsicht als in einer neuen, durch Gesichtspunkte gegebenen Ordnung, die es ermöglicht, in der wesentlichen Betonung des Hauptgesichtspunktes die anderen nicht als beziehungslose Parallelen, sondern als sinn-gemäss eingeordnete Faktoren zu sehen.

Fragment uit een artikel van Dr. W. Lautemann
in „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht“
1955, p. 637 - 640.

* * *

DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE IN DISCUSSIE

Door een toeval kwam mij kort geleden een brochure onder ogen, waarin Dr. J. H. van Stuyvenberg, hoogleraar aan de Economische Hogeschool te Rotterdam, een tweetal redevoeringen, in 1959 en 1960 door hem gehouden, gebundeld heeft. Het is een bescheiden boekje van 48 bladzijden, waarin echter een probleem wordt aangesneden, dat ook voor ons bij het lesgeven van grote betekenis is. Het is immers de gewoonte om bij de behandeling van de Industriële Revolutie in Engeland uitvoerig te wijzen op de afschuwelijke gevolgen, die de komst van het moderne grootbedrijf voor de levensomstandigheden der Engelse arbeiders gehad heeft. De Luddieten komen dan ter sprake en de Chardisten; zo mogelijk halen we de kinder- en vrouwenarbeid erbij en schilderen die in heel felle tinten. Een klassiek voorbeeld daarvan is bij voorbeeld de behandeling van deze stof in het bekende boek van J. Meijer, *Keten der Geslachten* (III, blz. 65 - 78). Professor Van Stuyvenberg heeft in zijn redevoeringen nu het probleem opgeworpen of deze wantoestanden

inderdaad wel een gevolg waren van de Industriële Revolutie. Het resultaat van zijn onderzoek is zeer belangwekkend, mede omdat daardoor bepaalde ontwikkelingen in Nederland, waar - als bekend - de industriële revolutie eerst in de jaren 1850-70 plaats vond, duidelijker worden.

Het is natuurlijk onmogelijk om in een betrekkelijk kort bestek Van Stuyvenbergs betoog op de voet te volgen. In het kort komt het hierop neer, dat hij allereerst aantoont, dat de schildering van de toestanden in het 18e eeuwse Engeland, zoals die b.v. door Fr. Engels in „Die Lage der arbeitenden Klasse in England” gegeven wordt, wel erg in lichte tinten gehouden is, waardoor de latere levensomstandigheden des te somberder afsteken. Aan de hand van indices van het nominale loon, de kosten van levensonderhoud en het uit deze beide resulterende reële loon komt hij dan tot de conclusie, dat het gemiddelde reële inkomen van de Engelse arbeider in de jaren 1820-1850 op ongeveer hetzelfde of iets (maar heel weinig) hoger niveau schommelde als in de periode 1750-1790. Ook blijkt - op zich zelf al een interessant gegeven - dat in het tussenliggende tijdvak 1790-1820, de tijd dus van de Franse Revolutie en van de Napoleontische oorlogen, het nominale loon een zeer forse stijging onderging, die echter door de nog sterker stijgende kosten van levensonderhoud resulteerde in een aanzienlijke achteruitgang van het reële inkomen.

Ter verklaring van de hierboven geschetste ontwikkeling van de levensstandaard bespreekt Prof. Van Stuyvenberg dan achtereenvolgens de invloed, die daarop is uitgeoefend door de industriële revolutie, de coalitieoorlogen tegen Frankrijk, de belasting- en tariefwetgeving van de Engelse overheid, het telkens optredend voedseltekort als gevolg van misoogsten, en de grote toename der bevolking. Zonder te ontkennen, dat de industrialisering een indrukwekkend effect heeft gehad op de lonen, komt de Rotterdamse hoogleraar tot de conclusie, dat het effect van de andere vier factoren aanzienlijk sterker is geweest: de oorlogseconomie leidde tot een prijsstijging voor vele artikelen en had tegelijkertijd een steeds toenemende belastingdruk ten gevolge; wat de belastingwetgeving betreft wordt niet alleen gewezen op de algemeen bekende graanwetten maar ook op de geweldig-hoge invoerrechten op bouwmaterialen en op de „window-tax”, welke bepaald niet bijdroegen tot de bouw van voldoende en gezonde woningen; het aantal misoogsten - met als natuurlijk gevolg prijsstijgingen - is groot geweest en het is niet toevallig dat de jaren van de ergste sociale onrust samenvielen met de tijdstippen van oogstmislukking; tenslotte is er de enorme toename der bevolking, die zich tussen 1750 en 1850 ongeveer verdrievoudigde. Dat deze bevolkingsgroei een zware druk uitoefende op de Engelse economie is duidelijk - ze verklaart bovendien waarom het euvel van de kinderarbeid thans begon op te vallen. Zo is er b.v. berekend, dat in 1820 het aantal tienjarigen drie maal zo groot was als in 1750, terwijl de gehele bevolking „slechts” was verdubbeld. Hoewel het grootste deel der kinderen buiten de grootindustrie emplooi vond, vielen de concentraties van werkende kinderen in de fabrieken het eerst op en konden de zeker niet minder ernstige wantoestanden in de huisnijverheid en het

ambacht a.h.w. buiten schot blijven.

Bijzonder boeiend en voor ons onderwijs van groot belang is tenslotte deze conclusie van Van Stuyvenberg: „Het vraagstuk van de invloed van de industriële revolutie op de levensstandaard der arbeiders wordt eerst duidelijk gesteld door de welstand van de arbeiders tijdens de opkomst van de moderne grootindustrie te vergelijken met het peil, dat deze zou hebben gehad, wanneer invoering van het fabriekswezen niet zou hebben plaatsgevonden. Zo gezien is het zeer de vraag, of de visie der pessimisten op de ontwikkeling van de levensstandaard der arbeiders wel houdbaar is. Immers: de industriële revolutie had mede tot gevolg, dat werkgelegenheid en levensonderhoud - zij het op een laag niveau - werden geschapen voor een sterk stijgend inwonertal. Zonder mechanisering der industrie zou de armoede der arbeiders, bij de gegeven bevolkingsvermeerdering - die in ieder geval niet door de industriële revolutie is opgeroepen - groter zijn geweest; wellicht zou het bevolkings-accreten dele achterwege zijn gebleven, omdat een groot aantal kinderen wegens gebrek aan bestaansmiddelen zou zijn omgekomen. Zouden deze omstandigheden te prefereren zijn geweest boven de welstand die in feite heeft bestaan? Duidelijk is, dat de invloed van de industriële revolutie op het consumptievermogen der arbeiders gunstig is geweest. Zonder de mechanisering van de nijverheid zou het gerealiseerde consumptieniveau onder de bestaande omstandigheden nooit zijn bereikt”.

Wellicht zullen Van Stuyvenbergs opvattingen hier en daar tegenspraak uitlokken, al is zijn betoog m.i. bijzonder sterk. De discussie over de Industriële Revolutie kan daar slechts bij winnen. Wel zou men wensen, dat hij op sommige plaatsen iets uitvoeriger was geweest. Zo lijkt het niet zonder belang nader in te gaan op de houding van de Engelse overheid, die door het drukkende belastingstelsel en de protectie de moeilijkheden van de arbeiders nog groter maakte dan ze al waren. Nu zijn de politieke verhoudingen juist in deze periode der Engelse geschiedenis niet zo heel eenvoudig, maar het moet toch de moeite lonen om na te gaan, wie in deze periode de leiding hadden in de Engelse politiek en in hoeverre zij oog hebben gehad voor de nood onder de arbeiders. Een man als Peel, die in 1802 de eerste fabriekswet indiende, moet toch een zekere „achterban” gehad hebben. Ook kon het betoog over de economische achtergronden een enkele maal duidelijker zijn: voor niet-economisten - als ondergetekende - zal de opmerking over het verband tussen lage graanprijzen en hoge arbeidskosten, „omdat de arbeiders zich dan gemakkelijk voedsel konden verschaffen” - niet zonder meer duidelijk zijn. Dergelijke opmerkingen betreffen echter slechts details, die weinig afdoen aan de in dit boekje gegeven bewijsvoering. Daarom: voor de hopelijk velen, die zich nader in deze materie willen verdiepen zij nog vermeld, dat „De Industriële Revolutie in discussie” in 1960 is uitgegeven door de Erven F. Bohn N.V. te Haarlem.

Dr. H. Schmitz

* * *

KUNSTREIZEN NAAR ITALIË VOOR GYMNASIASTEN

Het maken van reizen naar Italië met de leerlingen van het Stedelijk Gymnasium te Schiedam is als het ware een onderdeel geworden van het leerprogramma voor de geschiedenis. Na vanaf 1954 reizen te hebben gemaakt naar de Vlaamse kunststeden, Luxemburg en het Rijnland, Parijs en de kastelen aan de Loire, werd in 1958 voor het eerst een reis naar Italië ondernomen; deze reis, met de leerlingen van klasse V, is traditie geworden, zodat de leerlingen er zich vanaf de lagere klassen reeds op kunnen voorbereiden. Een spaarsysteem, beginnende in klasse II, met een langzaam stijgende wekelijkse bijdrage, maakt de financiering van een dergelijke reis mogelijk, waarbij het jaarlijks tekort door het Gymnasium-fonds wordt aangezuiverd. In mei 1963 werd de 10de excursie, de 6de der reizen naar Italië, ondernomen. De reisprogramma's wisselen regelmatig, de reizen dienen van elkaar te verschillen ten einde het onderwijs in de kunstgeschiedenis zoveel mogelijk aanschouwelijk te kunnen voorstellen. In 1964 zal een reis naar Rome, Napels, Pompeji, Paestum en Ravenna worden gemaakt. Daartoe dienen de leerlingen zich van te voren te bezinnen op de archaeologie van Rome, de bouwkunst der Grieken en de kunst in de vroege keizertijd, daarnaast op de Italiaanse schildersscholen en de kunstperioden van het Byzantijnse Ravenna. De voorbereiding daartoe dient reeds in klasse III te beginnen.

Wanneer de reis gericht is op Midden-Italië, met Florence en de Etrurische kunststeden, zal het nodig zijn tijdig veel aandacht aan de niet-Italiaanse schildersscholen te besteden. Bij het bezoek aan Palazzo Uffizzi kunnen de leerlingen dan zelf aan de hand van de schilderijen vaststellen, welk schilderij Florentijns, welk Vlaams, welk Venetiaans etc. is. Bij voldoende behandeling in de les zal men merken, dat de meeste leerlingen een grote vaardigheid en kennis in dit opzicht kunnen verwerven. Romeinse archaeologie beperkt zich niet tot Rome en omstreken; men zal deze ook in Fiesole, Verona, Aquileia, Brescia en veelvuldig in Midden-Italië kunnen demonstreren. Op de heenreis wordt veelal een bezoek gebracht aan het Kunsthistorische museum te Bazel, waar men zowel Holbein, de Duitse, Hollandse en Italiaanse school heeft naast de impressionisten, expressionisten en de diverse richtingen der 20ste eeuw. Voor het geven van een afrondend overzicht der schildersscholen is een bezoek aan de Alte Pinakothek te München op de terugreis ten zeerste aan te bevelen. De Wittelsbachers hebben in de loop der eeuwen zulk een verzameling aangelegd, dat men er alle belangrijke scholen en richtingen vertegenwoordigd vindt.

Er zijn vier reisprogramma's voor deze Italiaanse Excursies, die echter steeds weer variëren: 1. Rome en het Zuiden tot Paestum; 2. Florence en Midden-Italië; 3. Noord-Italië ten Westen van Mantua met Genua en zo mogelijk Florence; 4. Noord-Italië ten Oosten van Mantua met Venetië, Verona, Padua, Vicenza, Aquileia en Triëst. Bij alle reizen wordt een bezoek gebracht aan Ravenna, omdat ik van mening ben, dat het voor iedere gymnasiast van

groot belang moet worden geacht geconfronteerd te worden met de mozaïek-kunst der Byzantijnen. Doch in bovengenoemde programma's zijn, zoals reeds werd vermeld, vele variaties mogelijk. Bij de reis naar Rome kan men het accent leggen op de omgeving van Rome (Ostia, de Castelli, Praeneste, Anzio, Villa Adriana) of op de omgeving van Napels (Capri met het paleis van Tiberius, Caserta, Pompeji, Herculaneum, Beneventum, Paestum). De reis van Napels via Ancona naar Ravenna kan men combineren met een bezoek aan het schilderachtige Urbino, dat mede door zijn ligging grote indruk maakt, volkomen begrijpelijk voor de stad van Federico di Montefeltre.

Voor een goed begrip van de Italiaanse schilderkunst is het noodzakelijk, dat men een schematisch overzicht geeft van de verschillende scholen, met hun onderlinge bindingen en de voornaamste schilders. Het is merkwaardig te constateren hoe de leerlingen op het kunstbezit der musea reageren, en ook hoe juist hun opmerkingen meermalen dan zijn. Opstelling en inrichting van de Brera te Milaan valt steeds in de smaak, het Palazzo Barberini te Rome stelt nogal eens teleur, Palazzo Uffizzi wordt meer gewaardeerd dan Palazzo Pitti te Florence, de meningen over de Accademia te Venetië zijn nogal verdeeld, doch unaniem is men enthousiast over het nieuwe museum Capodimonte te Napels, niet in het minst vanwege de zeer overzichtelijke opstelling.

Wil men de jongelui bijbrengen welke gebouwen er op het Forum Romanum staan, dan laat men ze rustig op de Palatijn zitten, boven het paleis van Tiberius, vanwaar men alle gebouwen op het Forum kan overzien en localiseren. Een geliefkoosde excursie is altijd het bezoek aan het Romeinse Fiesole, waar men alles in klein bestek bijeen heeft: theater, thermen, tempel, stadsmuur. Na een bezoek aan het Franciscanen-klooster, waar Broeder Clementino steeds een der jongelui wil achterhouden voor de geestelijke stand, zette men de jongelui niet in de autobus, doch men late ze met het panorama op Florence voor ogen langzaam afdalen van de heuvel in het dal van de Arno.

Men dient degelijk voorbereid een dergelijke reis te ondernemen; men is de leider van de groep, die er is voor de klas als geheel en die de groep bij elkaar houdt. Des avonds kan men op grond van een gestencild reisprogramma de jongelui voorbereiden op hetgeen er de volgende dag zal worden bezocht, doch men make dit niet te lang en geve aan de jeugd ook een zekere vrijheid van gesprek met anderen, van nuttig internationaal contact in de jeugdhôtels en pensions, waar men vertoeft. Voor een groep van 20 personen is één leider-docent zeker voldoende, mits hij over ervaring beschikt, de Italiaanse taal machtig is en indien enigszins mogelijk zijn echtgenote thuis laat. De jongelui eisen de docent geheel op, hij is er voor hen, voor hen alleen.

De steeds snellere verbindingen per trein en boot maken een uitbreiding van deze kunstreizen voor gymnasiasten in geographische zin mogelijk, reizen naar Sicilië en Sardinië zijn reeds binnen bereik en zullen mijnerzijds worden uitgevoerd in de volgende jaren. Een reis met gymnasiasten naar het oude

Hellas, wellicht Byzantium zelve, begint langzamerhand ook tot de mogelijkheden in schoolverband te behoren. De combinatie van wetenschappelijke, kunsthistorische, educatieve, spectaculaire en culturele elementen maakt deze reizen tot een onvergetelijke gebeurtenis in het leven van de leerling, en niet van de leerling alleen!

Dr. A. A. Kampman

Dr. A. A. Kampman deelde de redactie mede, dat hij bereid is om aan collegae nadere inlichtingen te verstrekken en hen van advies te dienen. De redactie heeft Dr. A. A. Kampman bereid gevonden in een van de volgende nummers van Kleio een mededeling te plaatsen, waarin hij gegevens verstrekt over de jeugdverblijven die hij bezoekt, de tijdsduur van de excursies, de kosten per leerling en welke delen van Italië voor een bezoek gekozen kunnen worden. De redactie prijst zich gelukkig de lezers naar het vervolg te kunnen verwijzen in een van de komende publicaties van Kleio.

Red.

* * *

Actualia

Bij de firma E. J. Brill te Leiden verscheen deze zomer een boekje Het Huys te Warmont; zijn geschiedenis en zijn bewoners.

Het is geen rare gril van Kleio's redactie dat dit werkje hier, en niet onder de recensies wordt besproken. Dit keurig verzorgde uitgaafje - 56 pagina's, met 14 illustraties - werd n.l. verzorgd door leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, Afdeling Leiden I, „Brinio”. Zowel bij het verrichte graafwerk in en om de grachten van het huis Warmont, alsook bij nasporingen in het Warmondse huisarchief - opgenomen in het Leidse Gemeente Archief - hebben deze jeugdbondleden gegevens aan de dag gebracht die tot dusverre onbekend waren. Het resultaat is daardoor meer geworden dan een bijdrage van een plaatselijke afdeling bij gelegenheid van het eerste lustrum van de Bond. Het is ook, voor wie daaraan mocht twijfelen, een bewijs dat jongeren nog steeds warm kunnen lopen voor de studie van het verleden.

* * *

Drs. E. Berg, E. Gordijn, Dr. J. P. Gribling, Drs. H. J. Oldenhof, Th. Prinsen Geschiedenis in Toekomstperspectief - deel I.

L. C. G. Malmberg, 's-Hertogenbosch; z. j. f 8, 50 geb.

Dit boek is blijkens het Voorwoord bestemd voor Kweekscholen, Instituten voor Sociale Opleidingen e.d. (dit „e.d.” is van de schrijvers en wordt niet

nader toegelicht). Over de omvang van de leerstof en de vraag of deze beantwoordt aan de behoefte van de genoemde onderwijstypen kan ik mij geen oordeel vormen, daar deze typen mij uit de praktijk niet bekend zijn. Trouwens een dergelijk oordeel zou niet gebaseerd kunnen zijn op dit deel alleen, dat niet verder gaat dan de 18e eeuw.

Wel wil ik hier enkele opmerkingen maken naar aanleiding van de visie, die de schrijvers hebben op geschiedenis en geschiedenisonderwijs. Zich baserend op Teilhard de Chardin komen zij tot de volgende definitie: „Geschiedenis is de ontwikkeling van de mensheid in verleden, heden en toekomst, op weg naar éénheid”. Indien de schrijvers inderdaad van mening zijn, dat een ontwikkeling, die nog komen moet, reeds geschiedenis is, delen zij de beoefenaren der geschiedwetenschap de rol toe van helderzienden. Wie anders immers dan een paranormaal begaafde kan in het heden observeren en analyseren wat nog in de toekomst ligt? Het is duidelijk, dat de schrijvers hiermee het terrein der wetenschap verlaten. Dit geldt eveneens voor de woorden: „op weg naar eenheid” en niet minder voor de zin, die op deze definitie volgt: „Geschiedenis begon bij de allereerste mens en zal eindigen bij de éénge-worden mensheid”. Men kan van deze constatering van het toekomstige einde van de geschiedenis zelfs niet zeggen, dat het een wetenschappelijk gefundeerde prognose is. Het is een geloofsbelijdenis.

Uitgaande van deze geloofsbelijdenis komen de schrijvers tot de conclusie, dat de gebruikelijke indeling van de geschiedenis „irreëel” is: „Prehistorie is een contradictio in terminis, het begrip middeleeuwen is voortgesprongen uit het brein van enkele waanwijze renaissancisten, die meenden, dat voor de geschiedenis alleen het oude Griekenland, het oude Rome en hun eigen wereld belangrijk waren. Het woord nieuwste geschiedenis is eveneens onlogisch, omdat men zich kan afvragen, hoe lang men zo'n term kan handhaven”. Nu zal wel geen enkele historicus helemaal gelukkig zijn met traditionele termen als prehistorie enz. Ze hebben evenwel in de praktijk een bepaalde inhoud gekregen en voldoen blijkbaar als globale aanduidingen. Voldoen zo goed, dat de schrijvers, ondanks hun afwijzing, termen als humanisme, renaissance en zelfs het voortspruitsel „uit het brein van enkele waanwijze renaissancisten” als ieder ander hanteren en hoofdstuk XV tot titel geven: „Kerk en samenleving in de middeleeuwen”.

Tot welke indeling komen dan de schrijvers? Zij kennen er twee, gebaseerd op een streven van de mensheid naar vooruitgang „en avant” en „en haut” (termen van Teilhard de Chardin), resp. 1. De Nomadentijd (vroegste geschiedenis) 2. De periode van de agrarische revolutie, welke omstreeks 7000 v. Chr. begon, zich over een groot deel van de wereld verbreidde en tot ongeveer 1700 n. Chr. alle belangrijke culturen beheerste 3. De industriële revolutie - en I Tijd vóór Christus II Tijd ná Christus: Ut omnes unum sint. Tijdperk I omvat de Nomadentijd (1) en de eerste fase van de agrarische revolutie (2); tijdperk II de rest.

Van de indeling „en avant” kan gezegd worden, dat het methodisch en didactisch weinig aantrekkelijk is de leerlingen de tijd van 7000 v. Chr. tot 1700

n. Chr. als één periode voor te zetten. De schrijvers hebben dan ook, zoals boven opgemerkt, vaak de geijkte begrippen gebruikt in hun beschrijving van die ± 9 millennia. Vermoedelijk zullen zij in deel II van hun werk in gelijke geest handelen met de 3e periode.

Van de indeling „en haut” kan erkend worden, dat althans voor de Europese geschiedenis het Christendom een scheidslijn markeert. Maar hoe moet dat met (b.v.) China? Wel, het weinige (± 2 pag.) dat de schrijvers eraan wijden geeft hierover geen uitsluitsel. We richten onze aandacht dus maar op Europa. De consequentie van de tweedeling zou, strikt genomen, zijn dat de regeringsperiode van Augustus zou worden gesplitst, wat een historisch monstrum opleveren. De schrijvers hebben dit dilemma onderkend en eindigen - zeer traditioneel - hun IXe hoofdstuk met het aan de macht komen van Octavianus, om in hoofdstuk XI de beschrijving van de Romeinse keizertijd te beginnen. Daartussen ligt hoofdstuk X „De eerste eeuwen van het Christendom”, dat uiteraard het meest geprononceerd de signatuur draagt van de levensbeschouwing der schrijvers. In scholen van andere geestelijke richting zou deze stof vervlochten zijn met die van hoofdstuk XI. Van wetenschappelijk historisch standpunt bezien te verkiezen, hetgeen de schrijvers in feite erkennen in een opmerking in hoofdstuk X (p. 98): „In deze maatschappelijke toestanden bracht Christus principieel grote veranderingen, zij het dan, dat het nog eeuwen zou duren, voordat althans een deel van de leer van Christus in praktijk gebracht zou worden”.

Behalve de inlassing van hoofdstuk X brengt dus ook de indeling „en haut” geen of weinig wijzigingen in de geschiedbeschrijving. De geijkte historische caesuren blijken zich hardnekkig te handhaven. Een bewijs voor hun bestaansrecht? Me dunkt, ja. Doch geen bewijs, dat het niet anders zou kunnen. Wel moet gezegd worden, dat de schrijvers er niet in geslaagd zijn hun visie tot hefboom te maken voor een geheel andere benadering van de geschiedschrijving en het geschiedenisonderwijs. Soms verstrikken zij zich zelfs in tegenstrijdigheden in hun poging om de feiten ondergeschikt te maken aan deze visie, b.v. ten aanzien van de positie van de vrouw. Men vergelijk de volgende uitlatingen: „....van eerbied voor de vrouw was geen sprake” (n.l. in het Romeinse rijk ten tijde van Christus' geboorte), doch Christus „leerde de eerbied voor de vrouw” (p. 98/99). Doch p. 63 vertelt ons: „De Minoïsche cultuur kenmerkte zich door een sterke religiositeit en door grote eerbied voor de vrouw”. Hiermee valt toch de indeling „en haut” helaas naar beneden, nog daargelaten, dat er over het thema „positie van de vrouw” ook in Christelijke tijd nog wel het een en ander op te merken is.

Het feit, dat ik de inzichten der schrijvers niet deel en hun poging niet geslaagd acht, doet echter geenszins afbreuk aan mijn waardering voor het feit, dat zij dit werk hebben ondernomen. Hun zoeken naar nieuwe wegendwingt tot confrontatie van meningen, die ook in het geschiedenisonderwijs onontbeerlijk is.

P. J. Reimer

Opmerkingen van de redactie:

De redactie ontving een uitgebreide bespreking van het boek:

Mens en Gemeenschap. Maatschappijleer voor onderwijs en opvoeding.

Het betreft hier een van de eerste boeken voor het nieuwe vak, dat straks op het V.W.O. zal worden ingevoerd.

De recensent Dr. C. V. Lafeber deelt zijn opmerkingen in drie groepen in. De opmerkingen in de derde groep waren aanleiding voor de redactie om de schrijver van bovengenoemd boek Mr. Dr. M. B. van der Hoeven te verzoeken hierop te antwoorden.

In het antwoord van Mr. Dr. M. B. van der Hoeven aan Dr. C. V. Lafeber wordt verwezen naar een uitgave van J. Muusses: Maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs.

De redactie prijst zich gelukkig de recensie over dit boek de lezers te kunnen aanbieden.

Het staat aan de schrijvers open de discussie voort te zetten.

Gezien het belang van het onderwerp zal het de lezer duidelijk zijn, waarom de drie onderstaande bijdragen bijeen zijn geplaatst en gegroepeerd zijn onder de rubriek actualia.

* * *

M. B. van der Hoeven - „Mens en Gemeenschap” - Maatschappijleer voor onderwijs en opvoeding, 1e druk.

J.M. Meulenhoff, Amsterdam, 1963. f 5,75

Het boek van Dr. Van der Hoeven heeft bij mij drieërlei zeer ernstige bezwaren opgeroepen. Het eerste bezwaar betreft de inhoud die hij aan het schoolvak Maatschappijleer geeft. Het tweede betreft de stof zelf en haar verdeling over de hoofdstukken. Het laatste de instelling van de auteur die een boek wilde schrijven, dat geschikt is voor „alle vormen van ons v.h.m.o. en kweekscholen maar ook voor het gesprek van ouders met de jongeren thuis” (p. II).

Om met dit laatste te beginnen: (de opmerking moet me van het hart) een zodanige instelling van de schrijver doet in hoge mate naïef aan. Ik kan met betrekking tot geen enkel schoolboek inzien dat ouders er met andere bedoelingen over gebogen zitten dan ter assistentie of controle. Dat zij met diepe eerbied de Koran-Van der Hoeven raadplegen over sociologische problemen lijkt mij een even grote overschatting door de auteur van zijn werk als van de leertechnische mores van vaders en moeders gelijkelijk. Ernstiger is de omstandigheid dat Van der Hoeven niet heeft ingezien dat het onmogelijk is een boek te schrijven dat gebruikt kan worden bij alle vormen van v.h.m.o. (bedoeld: voortgezet onderwijs). Het is voor de een te moeilijk en voor de ander te simpel. Twee - uit veel - voorbeelden ter adstructie:

Hoofdstuk 1 (p. 1 e.v.) geeft een bijzonder eenvoudige inleiding over

wat de auteur onder maatschappijleer verstaat, maar de opmerkingen over (bijvoorbeeld) de emigratie (verlies van „mythisch-religieuze eenheid” en opkomst van „nationale en culturele eenheid” maken „voor de Westerlingen emigratie mogelijk” (p. 2) zijn ook mijn bevattingsvermogen te boven gegaan.

Hoofdstuk 6 (p. 43 e.v.), dat opent met een paragraaf „Oorzaken der sociale wetgeving” - waarin geen woord over de oorzaken, behalve de nogal discutabele stelling dat „sociale wetgeving een uitvloeisel is vanverantwoordelijkheid voor de anderen” - geeft aan het slot (p. 50 - 51) een overzichtje van de Nederlandse sociale wetgeving, dat in een MULO-boekje thuishoort, maar is in de eraan voorafgegane zes pagina's zo rommelig, hoogdravend, onvolledig en onjuist en haalt zoveel problemen overhoop, dat zelfs de begaafde gymnasiast het verband tussen titel en inhoud niet zal kunnen vaststellen.

Mijn tweede bezwaar betreft de stof en haar verdeling over de hoofdstukken. Ook hier slechts enkele voorbeelden. In hoofdstuk 2 (Historische achtergrond der maatschappij, p. 8 e.v.) horen o.a. de paragrafen: „Maatschappij is verandering”, „Social change”, „Social of cultural lag”, „Studie der social change en social lag” en „Functie van het gezin” zonder meer niet thuis, terwijl ik over de waarde van Van der Hoevens beweringen op historisch terrein aan het eind van mijn recensie nog iets zal opmerken.

Hoofdstuk 3 (De staat, p. 17 e.v.) bespreekt wel de samenstelling der Kamers, de geschiedenis der politieke partijen en de doorbraak, maar - wat men toch in de eerste plaats zou verwachten - een poging om de betekenis van b.v. de Staten-Generaal politiek en historisch te funderen ontbreekt bijna geheel en volledig.

Hoofdstuk 4 (Economische samenlevingsvormen, p. 29 e.v.) handelt over traditionele, rationele en charismatische heerschappijen, terwijl kartels, trusts en concerns hun plaats vinden in hoofdstuk 5: Sociale organisaties (p. 36 e.v.).

Nog een opmerking in verband met mijn tweede bezwaar nl. wat heeft hoofdstuk 22 (het rollenspel, p. 156 e.v.) met dit boek te maken? Is het een gedeelte van een didactisch leerboek voor kleuteronderwijs of een onuitgewerkte toneeltekst, welke abusievelijk bij dit manuscript terecht is gekomen?

Mijn derde bezwaar tenslotte betreft de principiële occupatie van het vak Maatschappijleer door de sociologie en het verdonkeremanen van „burgerschapskunde”. Op p. 4 zegt de auteur: „Vroeger sprak men van „burgerschapskunde” en vatte daaronder samen de kennis om een goed burger te zijn, op de hoogte van de burgerrechten en burgerplichten. Dat overigens goede woord is in onbruik geraakt.

Als het waar is dat het woord burgerschapskunde in onbruik is geraakt (quod non), dan is dat de schuld van mannen als Van der Hoeven, die het in begrip en wezen aantasten. Sociologie is een synthetisch vak, d.w.z. het ontleent zijn bestaan en betekenis aan een aantal hulpwetenschappelijke zuilen. Al stelt men nu dat deze verzameling van sociologisch aangeklede weetjes en feitjes

geen sociologisch leerboek is, Van der Hoeven heeft het wel zo bedoeld en daarop richt zich mijn kritiek. Het er niet in geslaagd zijn, doet niets af aan de bedoelingen.

Het is het noodlot, lijkt mij, van ieder die een zodanig schoolboekje zou willen schrijven, dat zijn taak een onmogelijke is. Zoals geschiedvorsing vooraf moet gaan aan geschiedschrijving, zal men ook eerst de zuilen der constituerende wetenschappen (met name staatsinrichting, geschiedenis en economie) dienen op te trekken voor men het dak der sociologie kan bouwen. De enige oplossing om de leerlingen beter hun maatschappij te doen leren kennen lijkt me dat de docenten der genoemde (hier „hulp”) wetenschappen de actualiteit nog centraler gaan stellen. Teveel hebben zeker de historici zich bezig gehouden met zaken die in een te dunne relatie tot het heden staan. Ik weet het: alle historie boeit en is belangrijk, ook de Kreto-Minoïsche cultuur, de slag bij Pydna en de heilige liga van Cognac. Maar hoeveel belangrijks wordt aldus niet behandeld? Ik kan de invoering van het vak maatschappijleer op al onze scholen niet anders zien dan als een reactie op de levenloosheid van zovele geschiedenislessen.

Nu wordt ons de vertraagde nota aangeboden en de actualiteit op deze manier dwingend voorgeschreven en gaan sociologen (of wat daarvoor doorgaat: hoeveel niet-leraren pakken juist nu de lesbevoegdheid sociologie nog even vlug mee) aldus geschiedenis, economie en staatsinrichting doceren. Wat daarvan terecht moet komen (om nog maar te zwijgen van de verhouding tussen genoemde vakken onderling), vervult mij met grote zorg. Vooral als de dusdanige docenten Van der Hoeven als leerboek gebruiken.

Met het releveren van enkele slechts van diens historische onduidelijkheden wil ik eindigen. „Aan het einde der Middeleeuwen verloor de feodale maatschappijvorm haar scherpe kanten. Tot dan toe hadden de drie standen, hoewel op elkaar aangewezen, ieder een min of meer zelfstandig bestaan gevormd. Tegenover deze drie standen, die samen een eenheid vormden voor de middeleeuwse mens, kwam nu de burgerij op en deze burgerij werd aangeduid als „maatschappij” in de betekenis van „het totaal van in economisch opzicht samenwerkende individuen”. In de 18e eeuw zag de schotse econoom Adam Smith op dezelfde manier de door hem onderscheiden „ruilmaatschappij los van de staat” (p. 8).

„Nadat er enige rust gekomen was - de noormannentochten eindigden eerst rond het jaar 1000 - vertoonden de vele leenstaten, die later Nederland zouden vormen, de typische agrarische maatschappijvorm.....deze gesloten agrarische huishouding werd gedragen en omgekeerd in de hand gewerkt door het leenstelsel, waardoor ook de gehele staatsorganisatie een zekere geslotenheid kreeg: de koning met zijn meiers in de wisselende residenties. Een betrouwbaar geldmiddel ontbrak aanvankelijk; Karel de Grote voerde een zilveren pond in” (p. 9).

„Iedereen weet, dat Nederland zijn gouden eeuw dankte aan zijn handelsbloei: de vaart op de Oostzee, de Straatvaart en de Kaapvaart” (p. 9).

„De uitvoerende macht wordt ook wel het bestuur genoemd” (p. 21).

„Gedurende de Tweede Wereldoorlog ontmoetten in de concentratiekampen vertegenwoordigers uit de verschillende partijen elkaar en bespraken de komende politieke ontwikkeling na de bevrijding” (p. 25 - 28).

Wat te denken van deze duistere passage: „In de tweede helft van de 16e eeuw gingen enkele vorsten zich met het welvaartsstreven bemoeien.....Colbert zocht het in een dirigistische bevordering van de industrie, Engeland bovendien ook in de handel” (p. 31) enzovoorts, enzovoorts.

Dr. C. V. Lafeber

* * *

NASCHRIFT

De Redactie vroeg mij een naschrift op deze recensie.

Vooraf mijn dank aan de Heer Lafeber. Hij heeft mij, na 36 jaar geschiedenis onderwezen te hebben, geleerd nederig te zijn. Daar dacht ik een heilig boek geschreven te hebben, een Quoran, maar niets hoor. Het wemelt van de fouten. Het enzovoorts, enzovoorts aan het slot spreekt boekdelen. Mijn leermeesters hebben zich vast in hun graf omgedraaid. Endan nog betweterig ook op het terrein der staatsinrichting. O, professor Scholten, uit Uw mond tekende ik op dat „uitvoerende macht ook wel bestuur wordt genoemd”. Fout, zegt de Heer Lafeber. Ja, waar blijf ik dan? Waar blijven de mannen als „van der Hoeven” bij mijnheer Lafeber vergeleken?

Misschien wil de Heer Lafeber nog een jaar geduld hebben. Dan volgt mijn automatische uitstoting uit het arbeidsproces en kan ik mijn leerlingen niet tal van historische onjuistheden meer leren. Want „de waarde van van der Hoevens beweringen (let op dit woord, lezer!) op historisch terrein”, o lala.. Mag ik bescheiden vragen: heeft de Heer Lafeber (ik durf het woord collega niet te gebruiken) misschien ook het Voorbericht gelezen? Ik heb het daar over een „proeve” en de „uiteindelijke vormgeving”. En heeft hij gelezen dat ik mijn manuscript ter inzage heb gegeven aan enkele deskundigen? Of zijn dat ook „mannen als van der Hoeven”? Pikten zij ook ergens een bevoegdheid mee? U moest hun kritische opmerkingen eens lezen, dan zou U weten hoe nauwkeurig zij de tekst hebben doorgenomen.

Maar de Redactie verwacht dat ik wat dieper zal ingaan op punt drie. Laat ik de recensie hier op de voet volgen. Ik ben geen beroepssocioloog en zou niet graag het vak Maatschappijleer geoccupeerd zien door de sociologie. Ik mag de Heer Lafeber misschien verwijzen naar mijn referaat voor de vergadering in Amersfoort (uitgegeven te Purmerend bij Muusses, 1963). Waarom spreekt men niet over burgerschapskunde? Al zou het woord niet in onbruik zijn geraakt, het dekt de inhoud van de moderne opvattingen niet meer. Is dat mijn schuld? Het vak Maatschappijleer in zijn moderne vorm is in alle beschaafde landen ingevoerd; Nederland volgt vrijwel als laatste land en de wet-Cals

schrijft het voor voor alle schooltypen. Heeft de Heer Lafeber iets begrepen van de debatten daarover in de Kamer? Is het mijn schuld dat men het Maatschappijleer heeft genoemd, dat men het een bepaalde inhoud heeft toegedacht? Ik moet dan ook ten sterkste protesteren tegen de aantijging dat ik een sociologisch leerboek heb geschreven. De Heer Lafeber zal opkijken als sociologen zich daarmee gaan bezighouden en hij vergelijkte nu reeds met de publicaties van drs. Langeveld.

Wat bedoelt de Heer Lafeber overigens met dat sociologische dak? Moet dat nog wetenschappelijk gebeuren of in de Middelbare school? In verband met de passus over geschiedvorsing en geschiedschrijving mag ik opmaken dat hij hier een taak ziet voor de wetenschap. Zijn de constituerende zuilen nog steeds niet opgetrokken?

Nu is de Heer Lafeber wel zo vriendelijk te constateren dat er iets mis is met het geschiedenisonderwijs. We moeten de actualiteit centraler stellen en ons minder bezighouden met wel boeiende stof (de heilige liga van Cognac bijvoorbeeld!) om belangrijker zaken te bespreken. Ik mag toch hoop ik aannemen dat de Heer Lafeber weet hoe ik daar al jaren voor vecht. Hij leze anders het Voorbericht bij Fundamenten en Mijlpalen van collega Reinsma en mij.

Toegegeven dat de invoering van het vak Maatschappijleer gelijk staat met het aanbieden van een vertraagde nota, door onze schuld ontstaan (wat deed de Heer Lafeber tot nu toe om zijn collega's te waarschuwen dat het sein op onveilig stond?), wat doen we nu? Of meent de Heer Lafeber er te zijn met deze recensie op mijn boek? Wat ik met name mis is elke poging tot opbouwende kritiek. Goed, mijn boek is een prul. Jammer van de ruim 20 scholen, die het invoerden, waaronder gymnasia, mijnheer Lafeber. Daar zitten die „mannen als van der Hoeven” met de gebakken peren!

Maar nu in ernst: wat doen we? Het vak Maatschappijleer is dwingend voorgeschreven. Meulenhoff durfde het aan deze proeve te laten verschijnen om het gesprek op gang te helpen. Is de methode-Lafeber in deze recensie geschikt om samen het nieuwe vak op te bouwen? Heus, ik ben nederig genoeg om steeds te willen leren. Ik ben heilig overtuigd dat dit vak het beste bij de geschiedenisleraren thuis is, mits zij een brede belangstelling hebben voor de maatschappelijke problemen, voor de actualiteit. Die actualiteit, de kennis van de maatschappij in continue verandering, is echter beslist geen geschiedenis. Dit vak vraagt een totaal andere instelling. Nu kunnen we ons hooghartig terugtrekken en zeggen, dat het schrijven van een leerboekje onmogelijk is. Laten we dan alles maar weer aan anderen overlaten en straks mopperen over verlies van uren.

We kunnen echter ook de handen ineen slaan en er samen iets van proberen te maken. Daartoe alleen schreef ik dit boek. Van de Heer Lafeber weet ik althans dat ik op geen enkele medewerking behoef te rekenen. En de andere collega's geschiedenis? Ik wacht met belangstelling hun verdere reacties af.

v.d.H.

Maatschappijleer bij het voortgezet onderwijs.

Een bundel referaten van de Conferentie over dit vak bij het voortgezet onderwijs, georganiseerd door de Werkgemeenschap voor Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs, gehouden op 19 en 20 okt. 1962 op het Evert Kupersoord te Amersfoort. J. Muusses, Purmerend, f 4, 90

Voor de verschillende takken van het V.O. hebben meerdere sprekers een toelichting gegeven over dit vak dat door het aannemen van de „Mammoetwet” binnen afzienbare tijd in de programma's moet worden opgenomen.

Hoe denkt men erover? Wel, Drs. W. Langeveld zegt in de samenvatting al, dat er nog lang geen overeenstemming bestaat. Er zal nog hard gestudeerd moeten worden en er komt eerst een periode van experimenteren.

Wat wil men dan met dit vak? Is het niet wat voorbarig het te gaan invoeren? En welke docenten moeten het geven?

De sterkste argumenten voor het invoeren zijn wel:

- 1e de snelle veranderingen die onze maatschappij kenmerken en die het wenselijk maken dat de jonge mensen die straks een leidinggevende plaats gaan innemen enig inzicht krijgen in de problemen van die maatschappij.
- 2e het groter wordende aantal jongeren dat verder studeert en door het milieu waaruit ze afkomstig zijn weinig of geen sociaal besef bezitten, zodat de school hierin een taak krijgt.

Het is niet de bedoeling een vak in te voeren dat allerlei kennis aanbrengt en op het examen te bewijzen het te weten. Sommige sprekers verklaarden met nadruk: het is geen sociologie. Wel zal deze de nodige gegevens moeten verschaffen. Men wil maatschappijleer ten dienste van de sociale opvoeding.

Zo zegt bijv. Drs. W. Langeveld, dat men niet meer als vroeger vraagt om de vakman „pur sang”, maar dat het gaat om een algemene basis voor slagvaardig handelen. „En daartoe behoort juist ook inzicht in menselijke en groepsverhoudingen, in doel en werking van de sociale spelregels, in de verwerving van kritische zin en de lust om deel te nemen aan het maatschappelijk leven en om daarin initiatieven te ontplooien”.

Dr. A. de Jong en Dr. M. B. van der Hoeven zeggen in hun referaat voor de sectie V.H.M.O. o.a. „de waarde ervan is, dat de individu, die de belangstelling dreigt te verliezen voor de gebeurtenissen in staat en maatschappij, door inzicht in de problemen kan meewerken onze verworven democratische vrijheden te bewaren”. „De inhoud zal moeten bestaan uit: a. politieke-, b. economische- en c. sociaal-culturele vorming”.

Dr. E. Pelosi (V.W.O.) wil met nadruk stellen dat het niet gaat om een veelheid van exacte, meetbare kennis, maar om inzicht in samenhangen. „Alles moet gericht zijn op het tot ontwikkeling brengen van een juiste gezindheid”. Hoewel het hele onderwijs moet bijdragen tot de sociale vorming wil men niet volstaan met incidentele behandeling van bepaalde facetten der maatschappij. Men erkent volmondig dat o.m. ook de geschiedenisles veel kan betekenen in dit opzicht, maar wil het vak niet opdragen aan de docent ervan. Men vraagt

om een integrale behandeling door een aparte, bevoegde docent. Wel is voor het slagen van zijn onderwijs nauwe samenwerking nodig met o.m. de docenten voor aardrijkskunde, economie en geschiedenis.

De verschillende inleidingen geven uiteraard nog al eens dezelfde zaken te lezen, ook staan ze niet alle op hetzelfde peil. Bijzonder geslaagd leken mij die van Dr. A. de Jong en Dr. M. B. van der Hoeven, Dr. E. Pelosi, Drs. W. Langeveld, Drs. W. de Hey en C. Bevelander, die spreken kon vanuit de ervaring die men op de kweekscholen reeds heeft. De slotbeschouwing van Prof. Dr. Fred. Polak is niet alleen boeiend, maar ook belangrijk, omdat hij waarschuwt tegen een mate van enthousiasme die hij niet verantwoord acht. Hij vreest voor een mislukking als er niet eerst een grondige bezinning komt.

Voor de geschiedenisdocent die zijn lessen niet louter beschouwt als middel om kennis van het verleden bij te brengen (zouden er zulke bestaan?), maar wil laten zien hoe de ontwikkeling van het verleden naar het heden zich voltrokken heeft en welke rol de mens daarin speelt, zal een nadere bezinning op het vraagstuk van de sociale opvoeding alleen maar een reden zijn tot vreugde.

Nadere bestudering van de vele vragen is door een uitvoerige bibliografie mogelijk gemaakt.

W. D. J. Lafeber, Vlaardingen

* * *

Boekbespreking

Lion Feuchtwanger, Jud Süß, vert. Hermien Manger.

Amstel Boekerij, 1963, f 2,95

Het is niet eenvoudig, een werk als dit uitsluitend naar zijn actuele waarde en dan nog speciaal uit didactisch oogpunt te recenseren. Een historisch oordeel, zoals dit begrip ook nu nog meestal wordt gezien, is meer tot rechtvaardigheid jegens een auteur en zijn werk geneigd.

De Jood Feuchtwanger verkeert in dit bekendste werk van zijn hand met de Jood Joseph Süß (die in een Zwabisch toeristenboekje over oude kastelen nog als weleer een pestilentie van het land wordt genoemd en wiens gevangenschap op de burcht Hohenneufen met voldoening wordt vermeld). Natuurlijk is deze affiniteit geen toeval, al is moeilijk vast te stellen, in hoeverre de auteur een opheldering over zichzelf dan wel over Süß nastreefde.

Het is duidelijk, dat zo'n ontmoeting een te ingewikkelde zaak is om voor didactisch gebruik in aanmerking te komen, terwijl zij voor de auteur en voor de lezers die hij zich wenste nu juist de essentie van het werk uitmaakt. Voor en door scholieren gelezen, kan het boek niet veel meer zijn dan een kleurrijk, breed geborsteld en pakkend tafereel van een toch wel voorbij tijd,

ondanks het bewust door de schrijver gewilde anachronisme der karakters. Wij zullen derhalve een enkel woord zowel aan de essentiële als aan de didactische betekenis van het boek wijden.

De historische roman, in oorsprong en wezen een romantisch genre, heeft tussen ca. 1900 en 1930 nog een duidelijke bloei gehad; hij evolueerde mee met naturalisme en socialisme, met impressionisme, expressionisme en vitalisme, kortom: hij leefde. Dit kan nu niet meer gezegd worden. (De historische roman als ongequalificeerde ontspanningslectuur wordt wel als vroeger en zelfs in ongekende mate geproduceerd maar blijft uiteraard buiten serieuze beschouwing.) De ontmoeting met het verleden neemt niet meer de romanvorm aan. De bewering, dat alleen het getuigenis ervoor in de plaats is gekomen, gaat weliswaar te ver maar wel kunnen wij vaststellen, dat tegenwoordig in iedere, ook de kunstzinnige ontmoeting met het verleden de auteur duidelijk als subject naar voren treedt. De mens is zo geheel en al tot probleem geworden, dat we zulk een ontmoetingsvorm thans bijna een eis van integriteit moeten noemen.

„Jud Süß” is voor ons nu dan ook niet meer dan een Feuchtwanger- en een tijdsdocument geworden. Met de auteur discussiëren over het beeld van de Joodse groepsstatus en de 18e eeuwse phase daarvan zoals hij die ziet, is nauwelijks mogelijk. Daarvoor heeft hijzelf tezeer met zijn onderwerp gespeeld, is het tezeer tot een brok schone letteren verwerkt en zijn ook te vaak concessies gedaan aan de wensen van de markt. Tegenwoordig zouden wij moeten zeggen, dat de auteur een ambivalente houding t.o.v. zijn hoofdpersoon heeft; dat hij zich enerzijds vereenzelvigd met diens assimilatiewil en individualistische trots op een grote carrière ondanks en dank zij de officiële paria-status, anderzijds de Landauers en Pfaffles onder de Joden gelijk geeft, die de fundamentele onveiligheid van hun volk temidden van onbetrouwbare beschermers en een hatende menigte in het oog houden, endie de ondergang van zo'n assimilerende, de orthodoxie verradende individualiteit als een sacraal oordeel zien.

Deze „beschuldiging” van onduidelijkheid en dubbelzinnigheid zou echter geen recht doen aan de schrijver, die een kunstwerk maakte in een tijd dat zijn onderwerp dit nog toeliet.

Wat tenslotte de didactische waarde van het boek betreft, deze zal waarschijnlijk niet negatief zijn. Het verhaal is weliswaar spannend, maar het is zo vast verweven met de historische context, dat het onmogelijk is hieraan voorbij te gaan. Het is dus duidelijk meer dan een werk van Cecil B. De Mille. Intelligenten jonge lezers zullen vooral hun schablone-voorstelling van het anti-semitisme kunnen nuanceren en de historisch geïnteresseerden onder hen zullen ook in staat zijn, zich een duidelijker beeld te vormen van de economische en verkeersgeografie en het - in weerwil van 's schrijvers eigen (?) bewering - nog lang niet volstrekt heersende kapitalisme in de 18de eeuw.

Zij zullen er hun vreugde aan hebben, - om een van de weinige germanismen van de vertaalster te citeren. De vertaling is nl. heel aanvaardbaar. Van

Feuchtwangers luidruchtige, herhalende en pleonastische, met adjectieven volgepropte en soms geaffecteerd wereldwijze stijl valt dit niet steeds te zeggen. Elan en compositie zijn de hoofddeugden van dit boek.

K. F. Bouman

* * *

Graf- en tempelschilderingen in Egypte, Unesco kunstpockets

J. M. Meulenhoff, f 3,25

Dit boekje, één der eerste uit deze reeks, lijkt mij in alle opzichten een mislukking. Allereerst de gekleurde afbeeldingen, die het piéce de résistance ervan vormen. Vele ervan zijn domweg lelijk. Terwijl de tekst uitdrukkelijk vaststelt (p. 9) dat de achtergrond (er staat „ondergrond”) der Egyptische schilderingen wit of geel is, vertonen de meeste platen een afschuwelijke groene tint, waardoor de gehele kleurscala wordt vernield. Het ergst is de afbeelding op de omslag (vgl. dezelfde voorstelling op plaat 22).

De keuze der afbeeldingen is al evenmin succesvol. Naast drie illustraties van schilderingen uit het Oude Rijk (alle drie uit hetzelfde graf) vinden we er veertien uit de 18e dynastie en elf uit de 19e-20e dynastie. Dat wil zeggen dat het Middenrijk, waarin juist de schilderkunst zo'n belangrijke rol speelt (p. 20), geheel ontbreekt, evenals de latere perioden. Ook is de titel „graf- en tempelschilderingen” nauwelijks van toepassing op deze afbeeldingen, aangezien alleen plaat 18 van een tempel afkomstig is.

Wat de inleiding aangaat, die geschreven is door de conservatrice van het Louvre, Madame Desroches-Noblecourt - en door een ongenoemde niet altijd even gelukkig in het Nederlands vertaald - deze voldoet al evenmin aan de aan een Unesco-pocket te stellen eisen. Men leze bijv. blz. 22, waar men de opmerking aantreft dat het menselijk lichaam pas in de tijd van Ramses II (nl. in het graf van Nefertari) „juist (is) waargenomen”, wat toch wel getuigt van een overleefd standpunt in de kunstgeschiedenis, dat slechts „juist” zou zijn wat de natuur volkomen nabootst. De laatste zin van diezelfde bladzijde, waarin wordt beweerd dat door de Egyptische kunst „hoogtepunten (zijn) voorvoeld - en zelfs (sic!!) bereikt - die de kunstenaars eerst vele eeuwen later zouden terugvinden en op hun beurt overtreffen....” berust, hoe schijnbaar prijzend ook, in feite op een verering voor de klassieken, zoals die in de 19e eeuw gebruikelijk was. De Egyptenaren hebben dat schouderklopje heus niet nodig. Geen wonder, dat de beschrijving van de „principes” van de Egyptische kunst (p. 9) op zijn zachtst gezegd enigszins primitief aandoet. Ondanks de alleszins loffelijke poging om het „magisch” karakter van deze schilderingen aan te duiden is de inleiding uit kunsthistorisch oogpunt al evenmin geslaagd als de illustraties dat in esthetische zin zijn. Conclusie: een boekje, de Unesco (en de firma Meulenhoff) onwaardig.

J.J.J.

* * *

Drs. A. C. Niermeyer en Drs. F. J. Schmit, Vaderlandse Geschiedenis voor de tweede leerkring der kweekscholen, 3de druk, Thieme, Zutphen, 1963

Dit voortreffelijke leerboek bestaat uit twee gedeelten: het eerste (omvangrijkste) geeft een systematische behandeling van de gehele vaderlandse geschiedenis, het tweede vormt een inleiding tot de didaktiek van het geschiedenisonderwijs op de lagere school. In één opzicht valt deze combinatie te betreuren: hierdoor zal het boek alleen op de kweekschool gebruikt worden! De auteurs hebben kennelijk gestreefd naar het geven van een wetenschappelijk verantwoord leerboek. Ze zijn hierin m.i. volledig geslaagd. Zo geeft het eerste hoofdstuk een vrij uitvoerig overzicht van de Nederlandse prehistorie aan de hand van het werk van De Laet en Glasbergen. Ook de behandeling van de Middeleeuwen verradt kennis van de stand van het wetenschappelijk onderzoek, getuige het ontbreken van de slag aan het Manpad en de bondige uiteenzetting over de partijstrijd van Hoeken en Kabeljauwen. Steeds is een grote mate van objectiviteit betracht: de Tachtigjarige Oorlog is noch uit een nationale, noch uit een godsdienstige gezichtshoek beschouwd.

Een zeer bruikbaar leerboek is deze „Vaderlandse Geschiedenis” (de titel, sober in vergelijking tot de vele „mooie” titels die in de mode zijn, doet weldadig aan) zeker geworden. De, misschien iets té consequent doorgevoerde, onderverdeling van de hoofdstukken, maar vooral de zakelijke, vaak toch boeiende stijl, zonder mooidoenerij en overbodige uitweidingen, garanderen een vlotte opneming van het gebodene door de leerlingen. De illustraties, op grond van hun instructieve waarde uitgekozen, zijn wat aantal en plaatsing betreft in evenwicht met de tekst. Van groot nut lijkt mij de opzet van de schrijvers voortdurend verband te leggen tussen de verschijnselen en gebeurtenissen binnen en buiten de grenzen.

Helaas zie ik mij ook genooddaakt enige kritische opmerkingen te maken. Deze betreffen niet historische onjuistheden, die zo vaak de leerboeken ontzien. Behalve enige aanvechtbare voorstellingen van zaken en een kennelijke vergissing (het Driemanschap als Algemeen Voorlopig Bestuur) trof ik er geen aan. Mijn enige bezwaar geldt de in verhouding geringe plaats die de periode na 1795 in het boek inneemt. In het bijzonder trof mij het geheel ontbreken van gegevens over het geestelijk leven in de 19de en 20ste eeuw, een onderwerp waar op de lagere school doorgaans toch wel enige aandacht aan wordt geschonken. Ook de behandeling van Nederland voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog leek mij onvoldoende.

Het tweede gedeelte vond ik, ook voor iemand die niet bij het kweekschoolonderwijs betrokken is, zeer interessant en instructief. De eindconclusie moge dus luiden: een goed en sympathiek boek.

H. A. v. V.

* * *

Sprekend verleden

Oude kranten bevatten een bijna onuitputtelijke voorraad gegevens, die vooral uit cultureel-historisch oogpunt belangwekkend zijn. Wie niet van historisch besef gespeend is, zal bij het zich verdiepen in deze oude krantenlectuur ontdekken, dat hij nu eens niet óver geschiedenis leest, maar geschiedenis zelf, dat de geschiedenis a.h.w. aan het woord is.

Uit de kranten sinds het belangrijke jaar 1795 bracht Dr. C. G. L. Apeldoorn het verleden van ons land op verrassende wijze tot leven, terwijl ook de grote gebeurtenissen om ons heen ruime aandacht krijgen.

Dr. C. G. L. Apeldoorn / Sprekend verleden / geb. f 5,90

Een onmisbaar hulpboek bij de behandeling van de Nederlandse geschiedenis sinds de Franse Revolutie.

een uitgave van
Van Goor Zonen Den Haag

in de boekhandel verkrijgbaar

Er zijn
nu reeds
zes
deeltjes van onze succesreeks
Kleio geknipt
beschikbaar
voor uw geschiedenisles.
Voor een dieper doorleven
en blijvender verwerken
van het historie-onderwijs
zijn deze bescheiden
maar briljante boekjes ideaal.
Stimuleert ook ú
reeds de aandacht
van uw leerlingen met
Kleio geknipt?
Dit zijn de enige 'hulpboekjes'
die het programma
niet verzwaren, maar verlichten
en aantrekkelijker maken.
Tot nu toe verschenen:
De oude beschavingen
De klassieke wereld
Middeleeuwen
De zestiende en zeventiende eeuw
De achttiende eeuw
De negentiende eeuw
Van Goor Zonen Den Haag